

Henrik Forsberg

Nälkäkuolema kansallishyveenä?

VIIMEISET NÄLKÄVUODET SUOMALAISESSA KIRJALLISESSA HISTORIAKULTTUURISSA VUOSINA 1870–1900

Suomen väestöstä menehtyi noin 6–7 prosenttia vuosina 1866–1868 koettujen katojen aiheuttamaan elintarvikepulaan ja sen synnyttämiin kulkutauteihin. Sekä kansakunnan muodostumisen että kansallisideologian juurruttamisen kannalta keskeisessä asemassa oli se, kuinka nopeasti muuttuvassa yhteiskunnassa pystyttiin selittämään tämän trauman kansallista merkitystä tai vaihtoehtoisesti vaikenemaan siitä.

Artikkelissa¹ tarkastellaan suomalaisen kirjallisen historiakulttuurin tärkeimpien teosten antamaa kuvaa 1860-luvun nälkävuosista ja sen merkitystä kansalliselle omakuvulle. Teoksia valittaessa kriteerinä on ollut teoksen painoarvo kansallisen historiatietoisuuden synnyn kannalta. Luontevan lähtökohdan tarjoavat nuorisolle tarkoitettut varhaiset Suomen historian yleisteokset, etenkin Yrjö Koskisen *Oppikirja Suomen kansan historiasta* (1869–1873) ja M. G. Schybergsonin *Finlands historian* jälkimmäinen osa (1887–1889). Nämä teokset antoivat aikoinaan tuleville historioitsijasukupolville esikuvan siitä, kuinka suomalaisten ja Suomen historia tulisi esittää. Zachris Topeliuksen *Maamme kirja* (1875, suomeksi 1876) edustaa puolestaan koululaitoksen pedagogisempaa ja narratiivisempaa kertomusta Suomesta. Se oli monessakin suhteessa poikkeuksellinen aikakauden koulukirjojen joukossa. *Maamme kirjan* vaikutus useamman sukupolven historiakäsitykseen, ja näin ollen myös nälkävuosiin liittyvien mielleyhtymien luomiseen, on ollut merkittävä.

Myös kaunokirjallisuudella on ollut painava jalansija historiakuvan muodostamisessa nälkävuosista. Siihen liittyvät teemat kuten Saarijärven Paavo, köyhyys, kerjäläisyys ja yhteiskunnallinen epäoikeudenmukaisuus olivat 1870-luvulta eteenpäin usein toistuvia aiheita suomalaisessa ja etenkin suomenkielisessä kirjallisuudessa.² K. A. Tavaststjernan romaani *Hårda tider* (1891) ei ollut ainoa nälkävuosia käsittelevä tai siitä inspiroitua ammentava teos, kirjoittihän Pietari Päiwärinta omakohtaisen muistelmateoksen nälkävuosista vuonna 1892 ja Santeri Alkio *Puukkojunkkarit* -teoksen itsenäisen jatko-osan *Murtavia voimia* vuonna 1896. Tämän lisäksi ilmestyi aikakauden lehdistössä vähän väliä erinäisiä artikkeleita ja muistelmia 1860-luvun nälkävuosista. Tavaststjernan teos on poikkeuksellinen kuitenkin sen takia, että se antoi syyksien nälkävuosia käsittelevään historiatutkimukseen eli nälkävuosi-historiografian syntyyn. Tällainen on Agathon Meurmanin teos *Nälkävuodet 1860-luvulla*, johon kaikki sen jälkeiset nälkävuosia käsittelevät tutkimukset ovat sittemmin tukeutuneet. Tämän viimeksi mainitun teoksen vaikutus näkyi esimerkiksi jo Schybergsonin *Finlands historia* -teoksen toisessa painoksessa (1903), johon myös teoksen suomenkielinen käännös perustuu, samoin kuin Thiodolf Reinin teoksessa *Juhana Vilhelm Snellmanin elämä – jälkimmäinen osa* (1905).³

1. Artikkelin perustuu hieman laajempaan pro gradu -tutkielmaan Henrik Forsberg (2011) *Massvält som nationell dygd. Hungerären i finländsk litterär historiekultur 1870–1918*, Helsingin yliopisto.

2. Suomen kirjallisuuden klassikkokirjailijat Aleksis Kivi, Minna Canth ja Juhani Aho eivät suoranaisesti käsitelleet nälkävuosia, mutta sitäkin enemmän siihen liittyviä teemoja.

3. Tutkimuksen aineistoa voisi laajentaa ottamalla mukaan aikakauden lehdistön, mutta parhaimmassakin tapauksessa se olisi pelkästään tutkimuksen täydennystä, koska sanomalehtien kirjoittelu käsitteli asioita pikemminkin aika-aiatapahtumina eikä niinkään historiallisina tapahtumina.

Varsinaisen 1860-luvun nälkävuosien tutkimuksen alun voi Suomessa ajoittaa verrattain myöhäiseen ajankohtaan, 1980-luvulle. Tätäkin ennen nälkävuosia kyllä tutkittiin, mutta satunnaisen vähäisissä määrin ja useimmiten osana jotakin toista kontekstia. Meurmanin tutkimus oli pitkään lähes ainoa nälkävuosia historiallisesti käsittelevä teos. Sen antamaa kuvaa tapahtumista täydensivät yksittäiset artikkelit, mutta monografiat aiheesta olivat harvassa. Vasta noin sata vuotta myöhemmin alkoi ilmaantua uudenlaisia näkökulmia ja edellisiin tutkimuksiin kriittisemmin suhtautuvia historioitsijoita, kuten Oiva Turpeinen, Kari Pitkänen ja Antti Häkkinen.⁴

1860-luvun köyhyys aikaansai dramaattisen väestönlaskun. Vuonna 1865 suuriruhtinaskunnan väkiluku oli noin 1 843 200, mutta vuoteen 1868 se oli pudonnut noin 1 727 500:aan.⁵ Pelkäättään vuoden 1868 tammikuusta elokuuhun menehtyi 117 200 ihmistä,⁶ mikä oli noin kolminkertainen määrä normaaliin kuolleisuuteen verrattuna. Köyhyyden taustalla olivat useat perättäiset katovuodet, jotka niin tyypillisesti muodostuivat maataloudesta riippuvaiselle yhteiskunnalle kohtalokkaiksi. 1860-luvulla tilannetta pahensivat vielä kansainvälisen talouden vaikeat suhdanteet sekä hallituksen ajama rahamuutos, joiden yhteisvaikutusten takia monet kotimaiset yritykset joutuivat konkurssiin.⁷ Kun halla vei leivän pellolta, lainansaanti vaikeutui lainanperinnän lisääntyessä, ja kun työnsaanti romahti, tuhansien ihmisten ainoana vaihtoehtona oli kerjääminen. He kulkivat maanteitä pitkin pitäjästä toiseen pettu-, olki- tai jäkäläleipää etsien. Valtio otti suuren lainan viljantuontia varten, käynnisti valistuskampanjoita käsitöiden ja korvikeravinnon käytön edistämiseksi sekä käynnisti suurimittaisia aputoita. Huonon ravinnon heikentämien kerjäläisten mukana lähti kuitenkin liikkeelle myös tappavia tauteja, ja varsinkin köyhäinhuitomajat muodostuivat pahimmiksi kuolemanpesiksi. Itse asiassa epidemiat aiheuttivat ylivoimaisesti suurimman osan kuolemanta-

pauksista, mutta koska epidemioiden leviämisen niin selkeästi oli kytköksissä ravinnonsaannin niukkuuteen, on oikeutettua yleisemmällä tasolla puhua nälkäkuolemista siitakin huolimatta, että potilaan kuolemansyiksi useimmiten merkittiin tyufus.⁸

Tästä 1860-luvun lopun kurjuudesta yhteiskunta muuttui nopeasti seuraavan viidenkymmenen vuoden aikana useilla eri elämäneloilla. Suuri teollisuusnäyttely Helsingin Kaivopihassa vuonna 1876 oli aikalaisilleen merkittävä tapahtuma ja osoitus maan huimasta ja toivoa herättävästä kehityksestä.⁹ Teknologinen, taloudellinen ja yhteiskunnallinen modernisaatio ilmeni muun muassa rautatieverkoston tihentymisenä, orastavana saha- ja muunkin teollisuuden lisääntymisenä sekä viestintävälineiden kehittymisenä. Aikaisemmin erillään olleet yksittäiset paikallisyhteisöt alkoivat linkittyä toisiinsa ja päätyivät keskusvallan ohjaukseen saaden näin entistä kansallisemmat toimintaraamit. Kansa-

4. Kari Pitkänen (toim.) (1987) *Nälkä Talous Kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*, Helsinki; Oiva Turpeinen (1987) *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868, Historiallisia tutkimuksia* 136, Helsinki: Suomen historiallinen seura; Oiva Turpeinen (1991) *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet – Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905, Hallintohistoriallisia tutkimuksia* 4, Helsinki: Vapokustannus; Antti Häkkinen & al. (toim.) (1991) *Kun halla nälän tuskan toi*, Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY; Antti Häkkinen (toim.) (1992) *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present, Studia Historica* 44, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

5. Tilastokeskuksen PX-web tietokanta, Väestönmuutokset ja väkiluku 1749–2009, koko maa: http://pxweb2.stat.fi/database/StatFin/vrm/kuol/kuol_fi.asp, viimeksi katsottu 18.3.2011.

6. Turpeinen (1987) 22.

7. Antti Kuusterä (1987) '1860-luvun epäonnistunut talouspolitiikka', teoksessa Kari Pitkänen (toim.) *Nälkä Talous Kontrolli – Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*, Helsinki, 43–57.

8. Turpeinen (1987).

9. Taina Syrjämaa (2010) 'Näyttelypaviljonki uudenaikaisena kansainvälisenä toiminnan ja tulkinnan tilana Kaivopuistossa 1876', *Historiallinen Aikakauskirja* 108, 29–46.

koulujen ja oppikoulujen huima lisääntyminen 1870-luvulta 1910-luvulle antoi keskusvallalle myös paremman mahdollisuuden identiteettipolitiikan harjoittamiseen. Kansanvalistus ja lukutaidon lisääntyminen johtivat erinäisten kansanliikkeiden aktivoitumiseen, mikä taas omalta osaltaan vaikutti yhteiskunnan demokratisoitumiseen ja sääty-yhteiskunnan purkautumiseen. Tiivistäen voisikin sanoa useiden pienten yhteisöjen julkisuuden sulautuneen yhteiseen kansallisissa rajoissa toimivaan julkisuuteen. Yksilön suhde ympäröivään maailmaan tuli määriteltyä ennen kaikkea kansallisen identiteetin ja kansallisten pyrkimysten kautta. Samalla yksilön suhde valtiovaltaan ja varsinkin kansalaisten odotukset valtiovaltaa kohtaan muuttuivat. 1900-luvun alkupuolella ei enää riittänyt se, että hallitus Jumalan armosta määritteli alamaistensa vapauden rajoja. Ihanteeksi nousi kansallisvaltio, jonka tarkoituksena oli kansan tahdon ja kehityksen esilletuominen. Kansalaisilla alkoi olla entistä vaativampia odotuksia vallanpitäjiä kohtaan.¹⁰

Kansakunnan muodostaminen ja kansalliset kertomukset

Suomalainen kansakunta yhteisönä oli 1800-luvulla ”kuvitelu”, sillä kukaan yksittäinen henkilö ei mitenkään voinut henkilökohtaisesti kokea eikä tuntea kaikkia toisia ”suomalaisia”. Yksittäisellä suomalaisella ei siis ollut mahdollisuutta vahvistua mistään suomalaisia yhteen liimaavan kansallisidentiteetin olemassaolosta valistusajan veljellisessä hengessä.¹¹ On myös otettava huomioon, että 1800-luvulla ei ollut vielä nykyisen veroisia viestintävälineitä. Kansallisidentiteetin omaksumisen täytyi edellyttää sitä, että yksilön sosiaaliset kokemukset voitiin selittää ja ymmärtää osana kansallista viitekehystarinaa, lyhyemmin sanottuna osana kansallista kertomusta.

Patrick Colm Hoganin tuore teos *Understanding Nationalism* on tuonut uuden näkökulman nationalismitutkimukseen. Tutkimus vastaa nimenomaan siihen, kuinka kansakunta ymmärre-

tään ja kuinka sen tarinaa kerrotaan. Tukeutulla kognitiotieteellisiin ja metaforaa käsitteleviin tutkimuksiin sekä narratologiaan Hogan on onnistunut selkiyttämään sitä mentaalista prosessia, jossa kansakuntaa luodaan. Koska kansakunta kuviteltuna yhteisönä on abstraktio, jota ei voi kokemuksellisesti tuntea, se täytyy jotenkin mallintaa eli ymmärtää metaforien kautta.¹² Historia on kollektiivisten yhteisöjen oma kertomus itsestään, ja sitä kerrotaan eteenpäin yksilöille, jotta luotaisiin emotionaalinen side yksilön ja yhteisön välille.¹³ Mitä henkilökohtaisesti koskettavampi yhteisön kertomus on, sitä vahvemmaksi yksilön yhteisöllinen identiteetti kasvaa. Tämä tarkoittaa sitä, että yksilön kohtaamille arkisille asioille annetaan kansallinen merkitys ja symboliarvo, ja jos kansa on vaarassa, niin silloin yksilön arkikin on vaarassa. Nationalistien päämääränä on se, että kansallinen identiteetti ylittää kaikki muut yksilön identiteettikategoriat ja että kansan etu asetetaan oman ja kaiken muun edun edelle.¹⁴

Hogan esittelee kolme nationalismille ominaista prototyyppikertomusta, joista kaksi on tämän tutkimuksen kannalta tärkeitä. Ne ovat

10. E.J. Hobsbawm (1989) *The Age of Empire, 1875–1914*, New York: Vintage; Jorma Kalela (2005a) 'Miten Suomi syntyi?', teoksessa Ville Pernaa & Mari K. Niemi (toim.) *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia*, Helsinki: Edita; Kalela (2005b) 'Yhteiskunnallinen kysymys' ja porvarillinen reformismi', teoksessa Ville Pernaa & Mari K. Niemi (toim.) *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia*, Helsinki: Edita.

11. Benedict Anderssonin jo klassiseksi muodostunut määritelmä kansakunnasta ”kuviteltuna yhteisönä” on nationalismitutkimuksessa edelleen keskeinen lähtökohhta. Benedict Anderson (2006) *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, New York: Verso.

12. Patrick Colm Hogan (2009) *Understanding Nationalism. On Narrative, Cognitive Science, and Identity*, Columbus: The Ohio State University Press, 10.

13. Eviatar Zerubavel (2004) *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago, London: University of Chicago Press, 3.

14. Hogan (2009) 63–65.

sankari- ja uhrkertomus. Molemmat prototyypikertomukset rakentavat ja vahvistavat kansallidentiteetin omaksumista. Sankarikertomus käsittelee tapahtumasarjaa, jossa sisäryhmä kokee jonkin ulkoryhmän uhkaavan itsemääräämisoikeuttaan.¹⁵ Draaman kaari syntyy siitä, kuinka sankari onnistuu pelastamaan sisäryhmän ulkoryhmän asettamalta uhalta. Tarina kiinteyttää ja pelkistää sisäryhmän hyvyyttä ja yhteishenkeä, kun tämä vastakkainasettelun kautta rinnastetaan johonkin pahaan ulkoryhmään. Sisäryhmän identiteetti selkenee korostamalla jotakin sellaista, mitä se ei ole. Osana sankarikertomusta Hogan käsittelee myös tietyn tyyppistä ”kärsimyksen epilogiaa”, joka kiinteyttää sisäryhmän jäsenten emotionaalista sidettä. Sankari on saattanut erehtyä, mutta tämän erehdyksen tunnistaminen johtaa sisäryhmän moraaliseen eheytymiseen. Ryhmä saattaa alkaa kokea itsensä jonkin epäoikeudenmukaisen toimen tai tilanteen uhrina.¹⁶ Toinen maailmansota on poikunut paljon tämäntyyppisiä esimerkkejä, joissa jokainen osapuoli haluaa esiintyä eräänlaisena uhrina.¹⁷

Uhrkertomus liittyy sisäryhmän tekemään syntiin, joka on aikaansaanut koko yhteisöä ravistuttavan koettelemuksen. Asiointilan normalisoituminen edellyttää jotakin kaikkia sisäryhmäläisiä emotionaalisesti yhdistävää uhrilahjaa. Itsekuri ja itsensä kieltäminen nousevat tässä tärkeiksi arvoiksi.¹⁸

Hoganin narratologia ja metafora -tutkimukseen nojautuvalla metodologialla on jo vanhaan ollut vastineita yhteiskuntatieteissä. Esimerkiksi kognitiotieteilijä George Lakoff on analysoinut Yhdysvaltojen poliittisen jakauman konservatiivien ja liberaalien välillä johtuvan kahdesta erilaisesta perhemallikäsitteestä. Lakoffin tutkimuksessa moraaliset käsitteet ihanteellisesta perheestä muodostavat sen perustan, minkä pohjalta valtio, kansakunta ja politiikka ymmärretään metaforien kautta.¹⁹ Suomessa Juha Siltala on teoksessaan *Sisällissodan psykohistoria* hyödyntänyt psykologisten tutkimusten

lisäksi myös Lakoffin metafora-analyysiä apunaan selvitellessään punaisten ja porvareiden kahtiajakoa.²⁰ Hoganin lähestymistapa on nationalismitutkimuksen kannalta kuitenkin erityinen, sillä se kyseenalaistaa patriotismin ja nationalismin välisen selkeän rintamalinjan olemassaolon. Suomessakin narratiivisesta lähestymistavasta on jonkin verran kirjoitettu, tosin enimmäksä määrin kirjallisuustieteilijät ja vähemmässä määrin historioitsijat.²¹

Sekä historiankirjoituksen poliittisuus²² että kollektiivisten yhteisöjen itsestään kertomat tarinat ovat merkittäviä tekijöitä yksilön kollektiivisen identiteetin omaksumisen ja rakentamisen kannalta.²³ Jos pohditaan, kuinka yksilö on kansallidentiteetin omaksunut, on tarkasteltava kansallisen kertomuksen juonteenkäänteitä

15. Hogan (2009) 12, 193–194.

16. Hogan (2009) 194.

17. Klas-Göran Karlsson (2010) *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm: Atlantis, 254–264. Oman yhteisön esittäminen uhrina on eräänlaista etnosentrismia, jossa vahvistetaan yhteisön jäsenten kollektiivista identiteettiä. Jörn Rüsen (2004) 'How to Overcome Ethnocentrism: Approaches to a Culture of Recognition by History in the Twenty-first Century', *History and Theory* 43, 122.

18. Hogan (2009) 12, 194–195.

19. George Lakoff (2002) *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think*, Chicago: University of Chicago Press.

20. Juha Siltala (2009) *Sisällissodan psykohistoria*, Helsinki: Otava.

21. Jorma Kalela on tässä suhteessa poikkeuksellinen historioitsijoiden keskuudessa. Katso esimerkiksi Samuli Hägg, Markku Lehtimäki & Liisa Steinby (toim.) (2009) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*, Tietolipas 226, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

22. Juhani Mylly (2002) *Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa*, Turku: Kirja-Aurora, 24–25, 34–39.

23. Maurice Halbwachs (1992 [1952]) *On Collective Memory*, Chicago, London: The University of Chicago Press. Peter L. Berger & Thomas Luckmann (1994 [1966]) *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen – Tiedonsosiologinen tutkielma*, Helsinki: Gaudeamus, 195–202. Mikko Lehtonen (1998) *Merkitysten maailma. Kulttuurisen tekstintutkimuksen lähtökohtia*, Tampere: Vastapaino.

ja sitä, minkälaisia yhtymä- ja samastumiskohtia yksilö on tunnistanut tästä kyseistä kertomuksesta omassa elämässään. Tässä ei ole kyse siitä, onko historioitsijan tuottama esitys totta vai tarinaa, kuten Hayden Whiten ja hänen seuraajiensa teesien monesti yksinkertaistettuna sanotaan väittävän,²⁴ vaan siitä, kuinka tietyt symbolit usein toistettuina saavat aikaan kohdehenkilöillä erilaisia mielle yhtymiä kansakunnan historiasta ja siten muodostavat eräänlaisen mielikuvan kansallisesta kertomuksesta. Esimerkiksi Koskisen *Oppikirja Suomen kansan historiassa* ei ole niinkään kertomus Suomen kansallisesta historiasta vaan historiateos, joka on vaikuttanut siihen, kuinka ihmiset itse ovat Suomen kansallisen kertomuksen omassa mielessään muodostaneet.

Aleksanteri II:n edistysten aikakausi

Yrjö Koskisen julkaisema *Oppikirja Suomen kansan historiassa* ilmestyi lähes välittömästi pahimman kuolleisuuskriisin jälkimainingeissa 1869–1873. Teoksen asema fennomaanien epävirallisena tulkintana Suomen historiasta loi ruotsinmielisten keskuudessa tarpeen vastaavanlaisen teoksen aikaansaamiseksi ruotsin kielellä.²⁵ M. G. Schybergsonin kaksiosainen teos *Finlands historia* ilmestyi noin 15 vuotta myöhemmin ja tuli edustamaan 1880-luvun loppupuolelta eteenpäin ruotsinmielisten epävirallista tulkintaa maan historiasta.²⁶ Nämä teokset ovat merkkipaaluja Suomen historian yleisteosten joukossa, ja niiden merkitys aikansa sivistyneistön historiatutemuksen ja historiakulttuurin kannalta oli suuri.²⁷

Koskisen *Oppikirja* oli ensimmäinen laaja historiaesitys, joka asetti Suomen ja etenkin suomalaiset tarkastelun pääkohteeksi Ruotsin ja Venäjän valtakunnan alla. Ajalle ominaiseen tapaan teoksessa oli hallitsija keskeisessä asemassa, mutta se poikkesi aikaisemmista Suomen historian esityksistä siinä, että Koskinen arvioi jokaisen hallitsijan merkitystä nimenomaan Suomelle ja suomalaisille. Hallitsijan paljon Suomea suurem-

pi valtakunta sai vähemmän huomiota. Tästä teoksesta voidaan sanoa kansallisen historiankirjoituksen saaneen alkunsa.²⁸ Kaikki eivät tietenkään Koskisen historianäkemyksestä jaksaneet. Varsinkin ruotsinmielisissä piireissä suhtauduttiin teokseen hyvin kriittisesti ja arvosteltiin Ruotsin vallan ja ruotsalaisten vähättelyä. Teosta koskevat suurimmat aikalaisväittelyt koskivat nimenomaan tätä asiaa, eivät niinkään näkökuvioita.

Sekä Koskinen että Schybergson kirjoittivat myös kansakouluille ja oppikouluille suunnattuja historiankirjoja. Jonkin aikakauden luonteenpiirteitä kuvailtiin yleensä hallitsijakeskeisesti, ja aikakausi ikään kuin henkilöityi hallitsijaan. Mitä pedagogisempaan tarkoitukseen kirja oli suunnattu, sitä tärkeämmäksi nousi historian henkilöityminen, sillä sen ajateltiin helpottavan tiedon sisäistämistä sekä toivottujen hyveiden ja luonteenpiirteiden iskostumista oppilaiden mieleen esimerkillisten henkilöiden kautta. Historianopetuksen tarkoitushan oli 1800-luvun loppupuolella hyvin uskonnollisävytteinen. Tosin opetus alkoi kohti 1900-lukua entistä enemmän korvaantua isänmaanrakkauden korostamisella.²⁹ Aikakauden koulukirjoissa, paitsi Topeliuk-

24. Jorma Kalela (2009) 'Miksi ei pidä ajatella, että historiantutkija tuottaa kertomuksia?', teoksessa Samuli Hägg, Markku Lehtimäki & Liisa Steinby (toim.) (2009) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*, Tietolipas 226, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 294–313.

25. Senaattori K.H.F. Furuhejm lahjoittikin 10 000 markan stipendin tällaisen teoksen julkaisemiseksi, minkä seurauksena syntyi Magnus Gottfrid Schybergsonin *Finlands historia* kahdessa osassa vuosina 1887 ja 1889 (yhteensä yli 1000 sivua). Tommila (1989), 93.

26. Mylly (2002) 183.

27. Matti Klinge (2010) *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*, Helsinki: SKS, 190.

28. Mylly (2002) 172–176.

29. Håkan Andersson (1979) *Kampen om det förflutna. Studier i historieundervisningens målfrågor i Finland 1843–1917*, Acta Academiae Aboensis, ser. A Humaniora Vol. 57:1, Åbo: Åbo Akademi, 180–181, 192. Andersson lainaa Jyväskylän seminaarin lehtoria Olai Wallinia: "Mikä tässä viehättää, se on juuri näiden ja niiden kaltaisten sank-

sen *Maamme kirjassa*, ohitettiin nälkävuodet yleensä vain parin rivin mittaisella maininnalla.³⁰

Ensisijaisesti on huomattava se yleinen historiallinen viitekehys, Aleksanteri II:n hallintokausi, johon nälkävuodet näissä esityksissä liitettiin. Tämä on aikakauden Suomen historian yleisesitysten yleinen lähtötilanne. Vallitsevia trendejä olivat puhdas kronologisuus sekä valtio- ja hallitsijakeskeisyys, mikä on erityisen huomionarvoinen seikka, sillä useimmat tutkimuksessa tarkasteluun otetut yleisteokset ja oppikirjat on kirjoitettu Aleksanteri II:n hallitsijakauden aikana. Tämä tekee kuvauksista nykyajan näkökulmasta silmiinpistävän ristiriitaisia: yhtäältä Aleksanterin hallitsijakautta kuvailtiin kaikilla yhteiskunnan elämänalueilla loistavana ”edistyksen aikakautena”, toisaalta huomiota kiinnitettiin aikakauden oheisilmiöihin, kuten pettu- ja olkileivän syömiseen ja pitäjästä toiseen tai valtaviin kerjäläisiin.³¹

Vuodet 1867–1868 olivat poikkeuksellisia, jopa niin poikkeuksellisia, että Koskinenkin *Oppikirjassaan* halusi tarkemmin valaista tilanteeseen johtaneita syitä.³² Taustana oli vuodesta 1856 lähtien useiden katovuosien aiheuttama yleinen velkaantuminen. Kiitosta saivat hallituksen ja yksityisten ihmisten runsaat aputoimet vuoden 1862 kadon jälkeen. Tosin nämä olivat olleet harmillisia siinä mielessä, että ne entisestään lisäsivät valtion ja yksityisten ihmisten velkaantumista. Ongelmallista Koskisen mielestä oli se, että kansa ei oppinut ”tarpeitansa supistaa” silloin, kun siihen olisi ollut tarvetta. Toisaalta valtion velkaantuminen oli hyväksyttävää niin kauan kuin se tapahtui tuottaviin yrityksiin investoiden, kuten esimerkiksi junaradan rakentamiseen Riihimäen ja Pietarin välille. Koskisen näkemyksen mukaan 138 000 ihmisen kuolema vuonna 1868 oli seurausta ennen kaikkea kansantaloudellisista ongelmista. Yleisen velkaantumisen lisäksi ongelmalliseksi olivat muodostuneet Suomen pankin heikentynyt asema ja ulkomaisen luotonsaannin vaikeus. Tähän ongelmaan nähden vuoden 1865 rahamuutos ja siirty-

minen oman rahayksikön, markan, käyttöön J. V. Snellmanin johdolla olivat huomattavia edistysaskelia.³³

M. G. Schybergsonin ruotsinkielisessä ensipainoksessa Suomen historiasta (1889) oli nälkävuosille annettu Koskiseen verrattuna huomattavasti vähemmän painoarvoa. Ajallinen etäisyys tapahtumiin vaikutti varmasti osaltaan tähän. Koskinen ei tarjonnut mitään erityistä nimitystä tapahtumille (paitsi ”kovat ajat”), mutta antoi niille kansantaloudellisen selityksen ja mainitsi lisäksi kuolonuhrien määrän. Schybergsonille kyseessä oli kuitenkin ennen kaikkea ekologinen onnettomuus eikä niinkään ekonominen. Kuvaavaa tälle oli, että hän käsitteli onnettomuutta nimellä *missväxtsåret 1867–1868*, siis katovuosi 1867–1868. Tämän lisäksi hän selitti taustasyiksi edellisten vuosien katovuodet mutta ei mennyt tarkastelussa sen pidemmälle kuin vuoden 1865 katoon. Schybergsonilla oli selvästi paljon Koskista vähemmän tarvetta selittää joukkokuolemien syitä. Itse vuosien 1867–1868 kriisin tapahtumista ja hallituksen toimenpiteistä hän mainitsi kylläkin niin hallituksen kuin yk-

rien personalisuus ja siinä asuva siveellinen alkuvoima.” Anderson (1979) 180.

30. Ks. esimerkiksi normaalityöissä ja seminaareissa käytössä olleita oppikirjoja: Yrjö Koskinen (1873) *Suomen historia kansakouluja varten*, Helsinki, 109–110; Olai Wallin (1877) *Suomen historia. Kansakouluja varten*, Jyväskylä, 75–76; H. L. Melander (1878) *Lärobok i Finlands historia*, Helsingfors, 101; M. G. Schybergson (1890) *Lärobok i Finlands historia för lyceernas och fruntimmerskolornas högre klasser*, Helsingfors, 153.

31. Kari Pitkänen (1991) ’Kärsimysten ja ahdingon vuosikymmen – 1860-luvun yleiskuva’, teoksessa A. Häkkinen et al. (toim.) *Kun halla nälän tuskan toi*, Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY, 38

32. ”Maan taloudellisessa tilassa on tällä välin kestetty kovia puuskia, joiden syitä tahdomme lyhyesti esittää.” Yrjö Koskinen (1869/–73) *Oppikirja Suomen kansan historiassa*, Helsingissä, 561.

33. Yrjö Koskinen (1869/73) *Oppikirja Suomen kansan historiassa*, Helsingissä, 561–563.

sityisten ihmisten suuret avunteeot mutta totesi niiden olleen loppujen lopuksi riittämättömiä estämään suurten kerjäläisrajojen liikehdintää, tartuntatautiin leviämistä sekä kuolleisuuden nousua. Itse luonto päätti aikaisen talven muodossa estää viljalaivojen perillepääsyn pohjoisiin lääniiin.³⁴ Näin ollen kriisi oli luonnon aiheuttama, eikä ihmisen toiminta voinut merkittävästi vaikuttaa sen kulkuun.

Toinen seikka, joka näitä historioitsijoita erotti toisistaan, oli heidän suhtautumisensa J. V. Snellmaniin. Tunnettuahan on Snellmanin kulttiasema fennomaanisessa liikkeessä, jonka toinen johtohahmo oli itse Yrjö Koskinen. Schybergson puolestaan, joskaan ei svekomaani niin vähintäänkin ruotsinmielinen ja ruotsinkielisen kulttuurieliitin edustaja,³⁵ saattoi suhtautua Snellmaniin huomattavasti kriittisemmin. Schybergson totesikin ehkä jopa hieman ivaillen Snellmanin pyrkimysten kyllä olleen yleisesti isänmaallisiksi tunnustettavia mutta tämän itsensä olleen valtiomiesurallaan kykenemätön suoriutumaan vaikeista tehtävistä. Samalla hän myös vihjaili, että Snellmanin eron syynä oli yhteenotto kenraalikuvernööri Adlerbergin kanssa koskien Pietarin ja Riihimäen välistä rautatiehanketta.³⁶ Koskinen ja Snellman taas olivat puoluetovereita ja aateveljiä. Koskinen itse ei ollut pelkästään historioitsija, vaan vähintäänkin yhtä paljon Suomalaisen puolueen poliitikko. Koskiselle historian tehtävänä oli luoda suomalaiskansallista tietoisuutta ja kuvata kansallishengen kehitystä.³⁷ Koskisen *Oppikirjaa* onkin tarkasteltava juuri tässä valossa. Sen enempiä ottamatta kantaa siihen, kumpi historioitsijoista antoi oikeamman ja tarkemman kuvan Snellmanin toiminnasta, voi kuitenkin todeta, että Koskinen pyrki esittämään Snellmanin toimet vähintäänkin positiivisessa valossa. Snellmanin aikana loppuunviety rahauudistus ja hallituksen kriisin aikana tehdyt ”erinomaiset ponnistukset hädän lievittämiseksi”³⁸ olivat osoituksena Snellmanin ja näin ollen myös fennomaanisen liikkeen ”tärkeästä” panostuksesta kansan hyväksi.

Koskiselle tuntui olevan tärkeätä nähdä valtion toimivan kansan hyväksi ja sen takia myös selittää, että hallitus ei ollut epäonnistunut toimissaan kriisin hetkellä, mikäli joku niin saattaisi epäillä. Jyrki Loiman määritelmä Koskisesta ensimmäisenä ”merkittävänä radikaalina valtionationalistina”, jolle kansan etu ja kansan tahto oli etusijalla, saa täten vahvistuksen.³⁹ Maan hallinnon tuli toimia kansan parasta ajatellen; näin ollen nälkävuodet osoittautuivatkin Koskiselle ideologisesti ongelmallisiksi, koska hänen poliittinen kummisetänsä oli ollut ohjaksissa. Onnettomuutta ei voinut kiistää, mutta hallituksen ei myöskään voitu väittää epäonnistuneen, joten tarvittiin tarkempi selvitys korostamaan kokonaisvaltaisemmin kriisin hyviä puolia.

Juhani Mylly on kuvailut Schybergsonia Koskista puhtaammaksi ”ammattihistorioitsijaksi”.⁴⁰ Tämä piirre vahvistuu, kun otetaan tarkasteluun Schybergsonin teoksen toinen muokattu painos vuodelta 1903. Kyseessä on juuri se painos, johon teoksen suomennos pohjaa. Aleksanteri II:n hallituskautta koskevaa käsittelyä oli selkeästi laajennettu ja nälkävuosia käsittelevä kohta kirjoitettu uusiksi. Näkökulma tosin pysyi edelleen katovuosi-käsitteessä ja onnettomuuden luonnollisuutta korostavana. Uusi tieto tai ehkä pikemminkin aiheen tarkempi käsittelyta-

34. M. G. Schybergson (1889) *Finlands historia senare delen*, Helsingfors: G.W. Edlund, 437.

35. Mylly (2002) 181–183.

36. Schybergson (1889) 437. Tämä ”syytös” oli kirjan toisesta painoksesta Schybergson (1903) poistettu. Siinä kirjailijan suhtautuminen Snellmaniin oli paljon maltillisempi, koska hän oli ottanut lähteikseen fennomaanien kirjailijoiden teoksia, ja näin ollen fennomaanien Snellman-kultti sai myös ruotsinmielisten keskuudessa tiettyä kaukupohjaa.

37. Mylly (2002) 176–177.

38. Koskinen (1869/73) 562–563.

39. Jyrki Loima (2006) *Myytit, uskomukset ja kansa. Johdanto moderniin nationalismin Suomessa 1809–1918*, Helsinki: Yliopistopaino, 101.

40. Mylly (2002) 183.

pa juontui muutamasta 1890-luvulla julkaistusta uudesta tutkimuksesta, joista tärkeimmät olivat Th. Reinin J. V. Snellmanin elämäkerran toinen osa (1899) ja Agathon Meurmanin nälkävuosia koskeva selonteko (1892). Näihin teoksiin vedoten Schybergson pystyi antamaan hieman tarkemman kuvauksen vuosien 1867–1868 kulusta ja hallituksen toimenpiteistä sekä ennen kaikkea arvioimaan uudelleen Snellmanin roolin kriisin hoitamisessa. Hän esimerkiksi mainitsi pankkii-ritalo Rothschildiltä saadun miljoonien arvoisen lainan viljan maahantuontia varten. Kuvaus Snellmanista oli muuttunut, mutta sen ei voida ainakaan suoranaisesti väittää johtuneen kirjailijan muuttuneesta ideologiasta, vaan se pikemminkin heijasteli uusimman tutkimuksen paradigmaa. Toisaalta taas se seikka, että nämä uudet tutkimukset kumpusivat fennomaanisen ideologian lähtökohdista, on asia erikseen, ja sitä käsitellen tuonnempana.

Koskisen ja Schybergsonin teoksissa nälkäkuolemaa ei suoranaisesti ihannoitu. Suomalaisen kirjallisen historiakulttuurin analyysissä ne on kuitenkin otettava tarkasteluun, koska niillä on ollut suuri vaikutus aikakauden sivistyneis-
tön historiatietoisuuteen. Teokset olivat merkittävällä tavalla luomassa pohjaa myöhemmälle historiakirjallisuudelle ja siten myös vaikuttamassa siihen, kuinka Suomen historiaa tulisi julkisuudessa esittää.

Kansakunta tarvitsee marttyyrinsä

Zachris Topeliuksen *Maamme kirja* eli *Boken om vårt land* vuodelta 1875 hakee vertaistaan kaikkien aikojen merkittävimpien suomalaisten kirjojen joukosta. Derek Fewster on sanonut sitä yhdeksi Suomen kaikkien aikojen myydyimmäksi teokseksi. Vuonna 1908 kirjaa oli painettu suomeksi ja ruotsiksi yli 340 000 kappaletta. Sen suosio kansakoulunopettajaseminaareissa oli suuri, ja se säilyi koulujen lukemistossa aina 1950-luvulle saakka.⁴¹ Saara Tuomaalan mukaan tämä lasten opus ohjasi heitä ”oikeaan historialliseen suomalaisuuteen”.⁴² *Maamme kirjan* histo-

riakulttuurinen painoarvo onkin valtavan lukijakunnan takia ainutlaatuinen.

Maamme kirjassa kertautuu yksi erityinen teema: halla. Ensimmäisessä osassa, joka käsittelee Suomea maantieteellisenä kokonaisuutena, on luku nimeltä ”Hallayö”.⁴³ Siinä kirjailija kuvailee hallayön ilmaantumista ja sitä, kuinka se tuhoaa sadon. Ilmiön muuten aika luonnontieteelliseen kuvailuun tuo samastumiskohteen nimetön maamies, jonka kautta lukija aktivoidaan emotionaalisesti. Maamies rukoilee Jumalaa turvaamaan viljansa kypsymisen mutta hyväksyy kuitenkin loppujen lopuksi Jumalan tahdon toteutumisen. Hän tekee kaikkensa, minkä ihminen pystyy varjellakseen peltoaan hävitykseltä,⁴⁴ mutta ”Jumala yksin kasvun antaa”.⁴⁵ Topelius laajensi hallayön eräänlaiseksi kaikkia suomalaisia yhdistäväksi kokemukseksi: ”Sellainen on tämä hirmuinen onnettomuus, joka niin usein on saattanut Suomen kurjuuteen.” Näin Suomen kansan ja sen asuttaman karun maaperän välille syntyi aivan erityislaatuinen side. Tässä nähdään nationalismille tyypillinen pyhä suhde maahan. Halla koettiin Jumalan Suomelle määräämäksi kohtalotoveriksi. Kirjassa kyseistä kappaletta seurasi Johan Ludvig Runebergin runo Saarijärven Paavosta, minkä Topelius uudelleennimesi ”Kärsivällisyydeksi”.⁴⁶ Runon moraalinen opetus on tinkimätön uurastus ja luottamus Jumalan hyväntahtoisuuteen sekä naapurin auttaminen omasta edusta välittämättä. Kohtauksen voi lukea niin, että Topeliuksen mukaan Suomen kansan hyvät piirteet, kuten kärsivällisyys, uhrautuvaisuus, jumalanelpö, sitkeys

41. Derek Fewster (2006) *Visions of Past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History*, *Studia Fennica Historica* 11, Helsinki: SKS, 140.

42. Saara Tuomaala (2004) 'Isien jäljissä itsenäisessä Suomessa', *Historiallinen Aikakauskirja* 102, 307.

43. Zachris Topelius (1981) *Maamme kirja*, 59. painos, Porvoo: WSOY, 92–95.

44. Topelius (1981) 94.

45. Topelius (1981) 95.

46. Topelius (1981) 95–96.

ja itsepintaisuus, ovat seurauksia pitkästä taistelusta hallaa vastaan.⁴⁷

Juhani Mylly on sanonut *Maamme kirjan* ajatusmaailman seisovan patriotismin ja nationalismin välisellä selänneellä.⁴⁸ Teoksen nationalistiset piirteet korostuvatkin seuraavassa hallaa käsittelevässä kohdassa eli ”Suuret nälkävuodet”-luvussa, jossa käsitellään vuosien 1695–1697 nälänhätää.⁴⁹ Topeliuksen kerronnassa 1690- ja 1860-luvun nälänhädät liittyivät toisiinsa muodostaen eräänlaisen historiallisen jatkumon Suomen kansan historiassa. Kronologinen lähtötilanne alkoi vuodesta 1689, jolloin Jumalan lähettämät oudot vuodenaikavaihtelut ja sääilmiöt, jotka kulkivat läpi Euroopan, olivat kuin ennusmerkkejä tulevasta. Topelius mainitsi Etelä-Euroopan maanjäristykset sekä Pariisissa vuonna 1694 koetun nälänhädän, mutta hänen tarkoituksena olikin korostaa Suomen kansan erityisiä luonteenpiirteitä suhteessa Euroopan muihin kansoihin: ”[A]lko pitkä jakso suuria onnettomuuksia, joita ei yksikään kansa olisi voinut kestää ilman sitkeää elinvoimaa, kärsivällisyyttä ja luottamusta Jumalaan.”⁵⁰ Kuvaillessaan Suomen kansan kärsimyksiä Topelius kertoi hallan hävittämistä jyvistä, ”haamuiksi laihuneista” kerjäläisistä, jyvälaivojen haaksirikkoutumisesta. Hän kertoi jopa herrasmiesten syöneen pettuleipää, yhden kolmanneksen väestönmenetyksestä ja hallituksen vilja-avuista: ”Koko kansa nöyryty nyt Jumalan väkevän käden alla, ja hänen sallimuksestaan loput säilyivät hengissä [...]” Topeliukselle katastrofin poikkeuksellisuus ja Suomen kansan poikkeuksellisen rauhanomainen sietokyky verrattuna muihin kansoihin oli yhtenä kulmakivenä tässä Suomen kansan suuressa kertomuksessa:

”Mutta Suomen kansalle oli kunniaksi, että vaikka henki oli rakas, se piti kuitenkin suurimman hädän aikana lait pyhinä. Muissa maissa synnyttää aina suuri hätä suuria väkivallantekoja: ryöstöjä, murhia ja tuhopolttoja. Täällä oli harvinainen poikkeus, että puolikuolleet raukat ryöstivät joitakin herrastaloja

Savossa. Usein nähtiin satojen kurjien kurottavan käsiään parempiosaiten ihmisten suljettuja portteja kohti, mutta porttia he eivät särkeneet; he kaatuivat sen eteen. Semmoista miehuullista itsensäkieltämistä tavataan vain harvoissa kansoissa.”⁵¹

Tässä kohdassa voi nähdä Hoganin molempien prototyypisten kertomusten eräänlaisen rinnakkaiskäytön. Yhtäältä Suomen kansa oli poikkeuksellisen sankarillinen verrattuna muihin kansoihin. Edes surkean kuoleman edessä ei suostuttu luopumaan kansallisista hyveistä eli Saarijärven Paavoon liitetyistä piirteistä. Toisaalta oma elonjääminen oikeutettiin nostamalla kuolleet jonkinlaisiksi kansallissankareiksi, jotka uhrautuivat kuvitteellisen Suomen kansan kunniaksi. Merkillepantavia ovat myös tässä yhteydessä käytetyt metaforiset taisteluun viittaavat vertauskuvat, joita tavataan myös muussa nälkävuosiin liittyvässä kirjallisuudessa.

Topelius käsitteli 1860-luvun nälkävuosia luvussa, joka muutoin keskittyi Aleksanteri II:een ja Helsingissä vuonna 1863 kokoontuneisiin valtiopäiviin.⁵² Tarkoituksena oli siis esitellä Aleksanterin hallituskautta ja sen vaikutuksia Suomen asioihin. Siten esitystapa seurasi muissa koulukirjoissa ollutta käytäntöä. Aleksanterin toimelias, kauaskantoinen, jalomielinen ja rohkea hallitustapa tuli koitumaan Suomenkin hyväksi ja erityisen tärkeä oli valtiopäivien kokoontuminen 1863, josta ”koko kansa kiitti Jumalaa ja rukoili Häneltä siunausta tälle jalomieliselle ruhtinaalle [...]”. Tämä orastava vauraus taantui kui-

47. Topelius (1981)126.

48. Mylly (2002) 197.

49. Topelius (1981) 305–306.

50. Topelius (1981) 305.

51. Topelius (1981) 306.

52. Topelius (1981) 379–382. Tämä luku oli tietenkin paljon lyhyempi ensimmäisessä ruotsinkielisessä alkuperäispainoksessa Zachris Topelius (1875) *Boken om vårt land*, Helsingfors. Aleksanterin hallituskauden sisältöä laajennettiin uudemmissa painoksissa, mutta nälkävuosia käsittelevä sisältö pysyi samana.

tenkin hetkellisesti kolmen ankan kadon takia vuosina 1856, 1862 ja 1867. Seurauksena oli samanlainen kärsimysnäytelmä kuin Kaarle XI:n aikoina. Topelius nimittäin kuvaili olosuhteita puhumalla ”samasta” kerjäläisten vaelluksesta, ”samasta” hätäleivästä ja ”samoista” kulkutaudeista. Mutta tapahtumien välillä oli myös eroavaisuuksia. Hallituksen, yksityisten ihmisten ja muiden maiden runsaat avustukset olivat käänteentekeviä hätätilan katkaisemisessa.⁵³

Se, olivatko Topeliuksen mielestä runsaat avustukset hyvä asia, jää kuitenkin hieman epäselväksi. Hän totesikin, että ”Jumalan kova kuritus oli annettu meille varoitukseksi ajan veltosta nautinnonhimosta, ja vaikka kiitollisina otimme vastaan apua rikkaammilta mailta, niin syvästi nöyryyttävää oli nähdä maatumme pidettävän Euroopan vaivaistupana”.⁵⁴ Jos kyseessä oli Topeliuksen mukaan Jumalan määräämä rangaistus Suomen kansan veltosta nautinnonhimosta, niin olivatko ulkomaiden avunnot jotenkin turmelleet kansan kykyä maksaa uhrilahjansa Jumalalle? Lisäksi on muistettava, että vaikka 1690-luvun nälkävuodet olivat Topeliuksen mukaan tuoneet Suomelle kunniaa, niin 1860-luku oli ilmeisesti maalle häpeäksi. Tässä kohdassa ei voi olla ajattelematta, että eikö tässä viimeisessä kriisissä sitten ollut osoitettu tarpeellisessa määrin ”miehuullista itsensäkieltämistä”?

Kansallisten kertomusten prototyyppit käyttävät viholliskuvaa pääasiallisesti joko omakuvansa vastakohtana tai oikeutuksena jonkun uhraamiseen, jolloin yhteisö nousee yksilöä tärkeämmäksi. Lakien pyhinä pitäminen ja noudattaminen, jopa nälkäkuoleman uhatessa, oli esimerkillistä itsensä uhraamista, jolla kriisistä eloonjääneet saattoivat helpottaa huonoa omatuntoaan selviytymisestään aiheutuneesta traumasta.⁵⁵ Kansakunnan rakentamisen kannalta ajatus nälkävuosista tietynlaisena kansallisena häpeänhetkenä oli käyttökelpoinen kertomus. Siitä ylitse pääseminen olisi edellyttänyt yhteisiä ponnistuksia ja niiden pohjalta luotua mielikuvaa yhteisestä kansallisesta kokemuksesta. Viholliskuvan

käyttö suomalaisuuden peilikuvana oli 1800-luvulla sen sijaan ongelmallisempaa, varsinkin Topeliukselle. Venäläiset eivät voineet olla vihollisia sekä juridisista että valtapoliittisista syistä eivätkä ruotsalaisetkaan kansakunnan sisäisen eheyden säilyttämisen takia. Topelius kääntyikin tässä asiassa hallan puoleen. Suomen kansan ikuinen kamppailu oli käyty Jumalan armosta hallaa vastaan. Tässä kamppailussa kielikiistat eivät merkinneet mitään, joten halla sopi koko kansan yhteiseksi viholliseksi, joka kaiken lisäksi kumpusi juuri siitä maasta, jota isänmaaksi kutsuttiin. Halla oli Topeliuksen Suomen perivihollinen.

Kaunokirjallisuus historiatutkimuksen yllykkeenä

Kauno- ja historiakirjallisuuden piirissä ilmeni 1880- ja 1890-luvulla eräänlainen särö käsityksissä suomalaisesta yhteiskunnasta. Taustalla oli ennen kaikkea realistisen kaunokirjallisuuden idea, jota pohjoismaisessa kontekstissa on yleensä nimitetty modernismin läpimurroksi. Kaunokirjailijan ihanteeksi tuli yhteiskunnallisten ongelmien realistinen esille nostaminen ja paljastaminen. Tässä suhteessa Minna Canth oli 1880-luvun suomenkielisessä kirjallisuudessa tärkeimpiä kirjailijoita. Realismi ei tietenkään ollut käsitteenä yksiselitteinen, vaan sillä oli kriittikonsakin, joista suomalaisuuspuolueen johtohahmoihin kuuluva talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustaja Agathon Meurman oli yksi äänekäimmistä. Arvostelu kohdistui esimerkiksi siihen, että Canthin edustama työväenluokkaa kuvaava realismi ei ollut ”tosi”. Ollakseen tosi sen olisi pitänyt kuvastaa myös kansan ihanteellisia piirteitä Saarijärven Paavon tapaan. Koska teoksesta puuttui yhteiskunnallinen sovittava ele-

53. Topelius (1981) 382.

54. Topelius (1981) 381.

55. Gertrude Schneider (1975) 'Survival and Guilt Feelings of Jewish Concentration Camp Victims', *Jewish Social Studies* 37, 74–83.

mentti, ne nähtiin varsinkin fennomaanisissa kulttuurikonservaatiivisissa piireissä yhteiskuntaa hajottavina ja siten vahingollisina.⁵⁶

Tähän herkkään saumaan osui Karl August Tavaststjernan romaani *Hårda tider* ilmestyttyään 1891.⁵⁷ Teos käsitteli vuosien 1867–1868 vaikeita aikoja Hämeessä. Romaanissa ylempää sosiaaliluokkaa edusti vanhanaikaisen topeliainisen idealismin symbolina rouva von Blume, ja uuden aikakauden kapitalismille ja rationaalisuudelle kasvot antoi kapteeni Thoreld. Alempia sosiaaliluokkia edusti kaksi työn perässä muuttanutta pohjalaista. Kumpikaan heistä ei ollut mikään Saarijärven Paavo, vaan toinen oli vaimonsa ja lapsensa hylännyt röyhkeä oman edun tavoittelija Kalle Pihl ja toinen hieman yksinkertainen, lopuksi nälän ja kuumeen aiheuttaman epätoivon takia murhaajaksi päätyvä Kalle Lehtimaa. Kerronnan jännittävät vastakkainasettelut eivät olleet yhteiskuntaluokkien välisiä vaan niiden sisäisiä; tosin kirjailija jonkin verran sätti yläluokkaa, joka tuntui elävän irrallaan köyhimpien ihmisten ahdingosta.⁵⁸

Teoksen käänsi suomen kielelle Juhani Aho (*Kovina aikoina* 1892), ja hän sovitti siitä myös näytelmäversion *Uramon torppa*. Tästä huoli-

matta Tavaststjerna ja *Kovina aikoina* ovat Pirkko Alhoniemen mukaan säilyneet ennen kaikkea suomenruotsalaisen kirjallisuuden klassikkoina ja jääneet verrattain tuntemattomiksi suomenkielisellet lukijakunnalle.⁵⁹ Osasyynä tähän saattaa olla Juhani Ahon hieman siloteltu käännös alkuperäisestä ruotsinkielisestä teoksesta. Käännöksestä oli suorasukaisimmat hallitusta arvostelevat kohdat jätetty pois,⁶⁰ ja näin ollen teoksen suomenkielinen käännös jäi vähemmän kohahduttavaksi. Merkille pantavaa onkin, että teoksen ankarin kriitikko Agathon Meurman oli ilmeisesti lukenut vain ruotsinkielisen alkuperäisteoksen, koska kritiikissään hän lainasi kohtaa, jota suomenkielisessä versiossa ei ollut!⁶¹

Ennen kaikkea Tavaststjernan teosta on ymmärrettävä oman aikakautensa yhteiskuntakriittikinä ja vain toissijaisesti 1860-luvun arvosteluna. Kirjassa onkin paljon symboleita, joista aikalaiset saattoivat tunnistaa oman aikansa piirteitä. Nälkävuodet edustavat käännekohtaa, sitä hetkeä, joka antoi alkusysäyksen aikakaudelle, jossa 1890-luvulla koettiin oltavan. Nälkävuodet olivat eräänlainen lähtölaukaus uudelle aikakaudelle.⁶² Esimerkiksi kapteeni Thoreld edusti ajal-

56. Leeni Tiirakari (1999) 'Miten Minna Canthia luettiin?', teoksessa Lea Rojola (toim.) *Suomen Kirjallisuushistoria 2 – Järkiuskosta vaistojen kapinaan*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 17–22.

57. K. A. Tavaststjerna (1991[1891]) *Hårda tider*, Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag.

58. Tavaststjerna (1991) 94–95, 100, 172–177.

59. Pirkko Alhoniemi (1975) 'Esipuhe K.A. Tavaststjerna', teoksessa K. A. Tavaststjerna *Valitut teokset*, Hämeenlinna: Arvi A. Karisto osakeyhtiö, 12.

60. Vertaa Karl A. Tavaststjerna (1891) *Hårda tider*, Helsingfors: Söderström & C:o, 104–106, 141 sekä Karl A. Tavaststjerna (1892) *Kovina aikoina* (suomentanut Juhani Aho), Porvoossa: Werner Söderström, 97, 129.

61. Agathon Meurman (1892) *Nälkävuodet 1860-luvulla*, Helsinki: Kansanvalistus-seuran toimituksia LXXVIII, 5. Muun muassa seuraava ote on jäänyt Ahon käännöksestä pois: "Regeringen! – Ja den hade sin språkpolitik och sitt järnvägsbygge att tänka på.[...] adresser hade insänts till senaten från olika kommuner i landet, men då de alla

flesta endast innehöllo farhågor för framtiden, utan några egentliga förslag till deras förebyggande, i tron att den landsfaderliga visheten skulle känna sig kränkt av enskildas nitiska råd, så lade de högsta myndigheterna med beklagande miner adresserna ad acta. De vände sig med ett ämbetsbrev till ärkebiskopen och bådo honom i kejsarens namn söka avvända den hotande nöden genom en speciell bön om god skörd till den Ende Allsmäktige [...]. Denna överhetens hänvändning till den Högste skulle för det uppskrämde folket visa vilken gudfruktig och förtröstanfull styrelse det hade, som i dess stora ångslan med fullt förtröende hänvände sig till den Ende, från vilken all god gåva kommer." Tavaststjerna (1991) 72–73.

62. Tämä ajatus toistui Edvard Gyllingin Työväen kalenterissa julkaistussa nälkävuosia käsittelevässä kirjoituksessa vuonna 1917. Siinä kirjailija kuvaili nälkävuodet nimenomaan hetkenä, jolloin kovakourainen kapitalismi rantautui Suomeen. Katso Edvard Gylling (1917) 'Nälkävuodet 1867–68', teoksessa *Sosialidemokraattinen puoluetoimikunta (toim.) Työväen kalenteri XI 1918*, Helsinki 110–121.

leen ominaista metsäkapitalistia, rautatieverko- kosto jatkoi suurruhtinaskunnan kaukaisten kolkkien yhdistämistä, kaksi työtä etsivää pohjalais- ta voidaan nähdä 1890-luvun alun työläis- väestön edustajina, ja vanha rouva von Blume, joka lopulta kuolee lavantautiin, edusti mennyttä runebergiläistä maalaisidylliä, tietynlaista traagista versiota Saarijärven Paavosta. Teos päättyykin kapteeni Thoreldin rouva von Blumen hautajaisissa pitämään puheeseen, jossa hän vertaa kuolleita rautatien rakentajia isän- maan puolesta kaatuneihin sotilaisiin ja pitää rouva von Blumea uuden kulttuurin edestä kaa- tuneena uhrina.⁶³

Tavaststjerna käytti romaanissaan paljon ironiaa, mikä vaikeuttaa kapteeni Thoreldin edus- taman stereotyyppin selkeää hahmottamista. Sekaannus korostuu entisestään Ahon käännös- versiossa, koska osa sensuroidusta materiaalista liittyi kapteenin toimiin ja pyrkimyksiin. Tästä huolimatta on vaikeata sanoa, oliko kapteenin loppupuolen hautajaispuhe tarkoitus ymmärtää eräänlaisena aikalaisironiana vai ei. Ilmeistä joka tapauksessa on, että ainakin erälle tahoille tuohon aikaan oli tyyppillistä puhua nälkävuosien kuolonuhreista isänmaallisina kansallissanka- reina, mitä Thoreldin hautajaispuhe tavallaan heijasteli.

Tämä taistelumetafora sai jatkoa Agathon Meurmanin napakassa arvostelussa Tavaststjer- nan teoksen vääränlaista kerrontaa kohtaan. Meurman halusikin kieltää kyseisen ”katsanto- tavan”, josta oli hänen mukaansa ”helppo huo- mata minkäläisten miesten luista hra T. on am- mentanut tietonsa hallituksen toimista 1867.”⁶⁴ Meurman koki velvollisuudekseen kirjoittaa näl- kävuosista historiallisesti oikean version ja on- nistuiakin aikaansaamaan ensimmäisen varsinai- sen nälkävuosia koskevan historiikin. Hän käsit- teli siinä taloudellisia oloja sekä ennen vuotta 1867 että vuonna 1867, kunnallisia aputoimia, yleisiä töitä, valtion avustus- ja muita hankkeita, kerjäläisiä, vuoden 1868 suurta kuolleisuutta, kansan kokemuksia ja vuoden 1867 merkitystä

noin laajemminkin. Meurmanin selonteko oli ar- kistolähteisiin, tilastoihin, sanomalehtiin ja omakohtaisiin kokemuksiin pohjautuvana histo- riallisesti uskottava, ja se tulikin olemaan nälkä- vuositutkimuksen viitatuimpia lähteitä.

Tästä huolimatta teosta on tarkasteltava kriittisesti oman aikakautensa tuotoksena, jolla on omat poliittiset painolastinsa. Jo se, että teos on syntynyt reaktiona ja vastineena yllämainitulle kaunokirjalliselle teokselle, on huomionar- voista. Toiseksi on muistettava, että Meurman oli ennen kaikkea poliitikko, joka koki tarpeelli- seksi puolustaa talonpoikaissäädyn tahraantu- nutta mainetta. Hän ei ollut varsinainen histo- rioitsija, ei edes Yrjö Koskisen tapaan. Hän oli itse keski-ikäisenä kokenut nälkävuodet ja ilmei- sesti vanhemmilla päivillään koki tulleen hen- kilökohtaisesti loukatuksi nuoremman kirjailija- sukupolven taholta.⁶⁵ Tämän lisäksi hän oli Suo- malaisen puolueen johtohahmoja aina 1870-lu- vulta puolueen hajoamiseen saakka. Kyseisen puolueen ja varsinkin Meurmanin kulttuuripoli- tiikkaan kuului suomalais-kristilliseen talonpoi- kaisuuteen perustuvan kansallishengen vahvis- taminen.⁶⁶

Meurmanin teos on äärimmäisen selkeä esi- merkki historian politisoimisesta ja kuolleiden muiston hyväksikäyttämisestä. Nälkävuosista tuli hänelle eräänlainen identiteettipoliittinen työkalu. Teos pursuaa taistelumetaforia. Hän ei

63. Tavaststjerna (1991) 187.

64. Meurman (1892) 6.

65. ”Ainakin ne lukijat, jotka mainittuna suruvuotena 1867 elivät, kärsivät ja toimivat, tuntuvat itsensä petet- yiksi, kun wertaawat omia muistelmiansa niihin kuwauk- siin, joita näiden ”kowien aikojen” kaunotaiteellinen esit- täjä heille antaa. Semmoinenko sitten olikin tuo Suomen kansan sankari-taistelu!” Meurman (1892) 4; ”Mutta kyl- läpä on neljäsosa wuosisataa tyystin lakaissut pois 1867 wuoden tapaukset nuoren sukupolwen muistosta.” Meur- man (1892) 6.

66. Loima (2006) 132. Esko Jossas (1990) *Agathon Meur- man. Suomalaisuusliikkeen uskonto- ja kirkkopoliitikko 1863–1899*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituk- sia 152, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

pelkästään rajoittunut puolustamaan Snellmanin hallitusta Koskisen tavoin, vaan hän korotti Snellmanin eräänlaiseksi sotapäälliköksi, jonka oli pakon edessä komennettava joukko-osasto kohti varmaa kuolemaa:

"[...] raskaasti kantoi Snellman edeswastauksensa hirweätä taakkaa, vielä silloinkin, kun kaikki kiitollisina ihmettelivät hänen ylistettäviä toimiansa. [...] Kun tuiman taistelun ratkaisevana hetkenä päällikkö on pakotettu kokonaisuuden pelastamiseksi antamaan jollekulle osastolle käskyn: 'antakaa surmata itsenne tässä!', niin olisi epäily ja sääli turmiollinen.

Suomen kansan etujoukot ymmärsivät käskyn ja kaatuiwat asemassaan. Me suremme heidän kohtaloansa kuten kaatuneiden sankarien ainakin, ja annamme heille korkeimmat kiitoksemme: he owat kaatuneet isänmaan pelastukseksi."⁶⁷

Tässä voi jälleen havaita Hoganin kansallisen kertomuksen prototyyppit. Nälkävuosien uhrin olivat muuttuneet palvottaviksi marttyyreiksi ja kansallissankareiksi. Suomalaisuusliikkeen saadessa lisää tuulta purjeisiinsa kasvoi myös tarve löytää suomalaisten kansalliseen tarinaan omia kansallissankareita. Kansallisesti muisteltavia isänmaallisia taisteluita kaivattiin niin kipeästi, että nälkävuosien kokemuksille keksittiin isänmaan palvelukseen liittyviä tarkoituksiperiä. Näin ollen nälkävuosien jäljelle jääneiden elonjäämistäistelu sai myyttiset mittasuhteet. Kansallinen yhteisö tarvitsi oman lähihistoriallisen kansallisen tragediansa, johon jokaisella suomalaisella saattoi olla jonkinlainen omakohtainen suhde. Jos 20 vuotta aikaisemmin Suomen kansan kärsimysnäytelmä oli ymmärretty Jumalan rangaistuksena kansan synneistä, niin nyt Meurman tekikin kunniaa nälkäkuolemalle. Hän valitteli tietenkin Riihimäki–Pietari–junaradan rakentamisen puolesta kuolleiden työläisten kohtaloa, mutta nämä olivat kuolleet hyvän asian – kansakunnan paremman tulevaisuuden puolesta.

Meurmanin kirjoituksessa toteutui Hoganin teorian sisäryhmän välttämättömistä uhrauksista:

"Ne owat kuitenkin rehellisesti taistelleet tappotanteella, joka on tuottanut niiden jälkeläisille pysyväisempää voittoa kuin monet historiassa loistawat voitot, joissa sokeat luodit ja hurjistuneiden miekat owat kaataneet kymmentuhansia maan mahtawien käskystä. Arwokkaampaa hautapatsasta kuin Riihimäen–Pietarin rautatie ei ole kansamme woinut meidän nimettömille kaatuneillemme pystyttää."⁶⁸

Meurmanilla oli nähtävästi suuri tarve pyhittää oman sukupolvensa ja varsinkin talonpoikien pärjääminen koettelemusten keskellä, koska hän korosti nimenomaan talonpoikaissäädyn olleen se väestönosa, joka oli kannatellut Suomen kansaa. Häntä häiritsikin Tavaststjernan romaanissa muun muassa se, että "Saarijärwen Paawosta ei näy wiwahdustkaan."⁶⁹

"Kuka oli se, joka, kaiken pettäessä, rohkeni pitää wireillä luottamusta siihen, että tämä maa vielä oli mahdollinen ihmisasunnoksi, waltioksi, joka woi kannattaa omaa hallitusta? Kuka se oli, joka, pettu- ja sammalleipää syödessään, vielä kynti pellot, toiwoen parempia aikoja, ja jolla oli tarmoa säilyttää siemenet aitassa, nälkäkuolema silmien edessä? Kuka se oli, joka wiimeisen kurjan leipäpalaan saakka weljellisesti jakeli sitä kerjäläisten kanssa, eikä sulkenut siltä oweansa? Se oli tilallinen maawäestö, ne oliwat talonpoikaissäädyn walitsijat."⁷⁰

Johtava teema Meurmanin teoksessa on Snellmanin puolustaminen. Hän näki Snellmanin traagisena sotapäällikkönä, joka valtiomiesmäisesti sai kantaa poliittisen vastuun aikaisempien huonimpien hallitusten liian avokätisestä avustuspolitiikasta. Kansa oli nurisematta kestänyt ko-

67. Meurman (1892) 77.

68. Meurman (1892) 44.

69. Meurman (1892) 4.

70. Meurman (1892) 75–76.

vien aikojen haasteet. Tällä hän viittasi yhtäältä niihin, jotka selviytyivät, ja toisaalta niihin, jotka antoivat henkensä näiden selviytyjien hyvinvoinnin puolesta. Sopii tietenkin kysyä, ajatteliko nälkää näkevä yksilö itse uhraavansa itsensä Suomen kansan puolesta. Luultavimmin kyseessä oli pikemmin yhden sukupolven ja varsinkin talonpoikien keskuudessa laajemmalti vaikuttanut syällisyys omasta selviytymisestään.

Kunniakas joukkokuolema?

1860-luvun loppupuolella Suomen suuriruhtinaskunta oli hyvin köyhä. Satoja tuhansia ihmisiä kuoli nälkään ja tauteihin. Talous- ja sosiaalihistoriallisesta näkökulmasta aika oli mitä surkeinta. Toisaalta ”pimeä” kuusikymmentäluku oli valtio-oikeudellisesti katsottuna yksi Suomen historian juhliuimpia ajanjaksoja. Ja koska 1800-luvun historiatiede, niin kuin myös kansallidentiteetti, perustui valtaosin kansallisvaltioidean ihanteeseen, tuli tämä valtio-oikeellinen näkökulma ylikorostumaan historiallisissa teoksissa. Sosiaalishistorialliset ja auktoriteetteja kritisoivat näkökulmat pääsivät esille kaunokirjallisessa muodossa vasta 1880- ja 1890-luvulla, ja Tavaststjernan ruotsinkielisessä teoksessakin ilmeisesti vain puolivahingossa. Tässä vaiheessa nälkävuosista oli kuitenkin kulunut jo neljänneksivuosisata, jolloin tapahtumiin liitetyt henkilökohtaiset muistot ja traumat alkoivat saada entistä enemmän kansallismyyttisiä piirteitä, eli ne tulivat käsitetyiksi historiallisena tilinpäätökseenä Meurmanin teoksessa, jota jälkipolven historioitsijat sitten alkoivat käyttää tärkeimpänä viitteenä.

Nälkävuosien muistot henkilöityivät kansallisella tasolla kulttihahmoksi nousseeseen J. V. Snellmaniin ja Suomen valtiollisen aseman ”tun-

nustajaan” tsaari Aleksanteri II:een. Näiden henkilöiden arvosteleminen ei ollut vuosisadan vaihteessa mitenkään ongelmatonta, mikä heijastui myös nälkävuosien julkiseen käsittelyyn. Tämän lisäksi nälkävuodet kerronnallisesti henkilöityivät suomalaisuuden stereotyyppiin, Saarijärven Paavoon. Nälkävuodet esimerkiksi suomalaisuuden stereotyyppiä joko Paavo-myyttiä vahvistaen tai joillekuille myyttiä rikkoen. Runon tulkinta realismin aikakaudella ei enää ollut niin yksiselitteinen kuin mitä se oli ollut ennen nälkävuosia.

Fennomaaniset yhtenäiskulttuurin puolesta puhujat, joihin muiden muassa Koskisen, Meurmanin ja Th. Reinin voidaan sanoa lukeutuneen, kokivat tarpeelliseksi selittää nälkävuodet kansaa yhdistävänä käännekohtana tukeutumalla myyttiin Saarijärven Paavosta. Kansakunnan selviytyminen vaikeista ajoista vaati tietynlaista ”Saarijärven Paavon henkeä”; vähän samaan tapaan kuin nykyäänkin kuulee joskus peräänkuulutettavan Talvisodan henkeä. Topeliuksellekin oli tärkeämpää, että suomalainen kaatui nälkään lakia noudattaen ja pystyssä päin kuin riippuvaisena muiden almuista.

Tämä on se kuvaustapa, jolla nälkävuosista osana maan historiaa saattoi julkisuudessa puhua vuosina 1870–1900. Se ei varmastikaan ollut ainoa tarina, joka ihmisten mielessä oli, kuten Tavaststjernan romaani osoitti, mutta muunlaisien näkemysten esille tuominen osana Suomen kansallista kertomusta oli huomattavan paljon vaikeampaa. Satojentuhansien ihmisten kuolema oli aika oudolla tavalla käännetty positiiviseksi tai vähintään hyväksyttäväksi käännekohtaksi maan historiassa. Julkisuudessa nälkäkuolemasta oli tullut kansallishyve.